

SZÓFEJTÉSEK II.

NYÍRI ANTAL

1. Harcsa

A magyar *harcsa* 'Silurus glanis; der Wels' ismeretlen eredetű szó. Finnugor egyeztetése nem fogadható el (SzófSz.), a szlovák *hrča* 'ua.' és a kárp. ukr. *harč* 'ua.' a magyarból való (KNEZSA, Szláv Jsz. I, 839).

Föltevésem szerint *harcsa* 'Wels' szavunk a magyar nyelv külön életében keletkezett, és valószínűleg a *hal* 'Fisch' *-csa* kicsinyítő képzős származéka, és talán azért keletkezett ez a szó így, mert a *harcsa* kedves étel, mégpedig: tete-
mes volta miatt, ezért augmentatív árnyalata is lehetett ezen a szón a *-csa* képzőnek.

A *-csa* képző a mai köz- és irodalmi nyelvben ritka (vö.: *tócsa*, *Marcsa*, *Julcsa*, *Borcsa* TMNy. 546), a mai déli nyelvjáróterület egy részén azonban meglehetősen el van terjedve, és használata a régi magyar nyelvben általánosabb volt. Néhány példa: *ágyomcsa* 'ágyom', *borcsa* 'bor', *szappancsa* (szlav. nyj.), *tejcse* (Orm.); a régi magyar nyelvből: XV. sz.: *oroszláncsa*, *tolvajcsa*, *királycsa*; XVI. sz.: *darabcsa*; XIX. sz. *kenőcse* (TMNy. 549).

A *-csa* összetett képző a *-cs* és az *-a* egyszerű kicsinyítő képzőkből alakult, és általában a kicsinyítés meg a becézés a jelentése (vö. D. BARTHA KATALIN, A magy. szóképzés tört. 113–4).

A *harcsa* 'Wels' azonban nem kis hal, ezért arra gondolhatunk, hogy ha *harcsa* szavunk a *hal-csa* szóból alakult, voltaképpen itt — mint mondtam — augmentatív-féle szerepe van a *-csa* képzőnek, és a 'Wels' tetemességéből következő népszerűségét, kedves voltát fejezte ki. Maga a változatlan *halcsa* is megvan az Ormányságban (ez adta az etimológia ötletét), de jelentése nem 'Wels', hanem KERESZTES KÁLMÁN szögletes zárójelbe tett megállapítása szerint: 'halacska'. „Süttem hörtelemnnyébe éty kis *halcsát* (Szaporca, OrmSz.). — Nekem azonban az a véleményem, hogy a halat nem azért mondják *halcsá*-nak vagy *halacská*-nak, mert kicsi, hanem azért, mert kedves. A bort sem azért szokták *borcsá*-nak (szlav. nyj.) vagy általában *borocská*-nak nevezni, mert kicsi, hanem azért, mert szívesen isszák. Hogy a *halacska* kicsinyítő képzős szónak csakugyan van ilyen jelentése, azt érzékelteti a következő példa is: „Fogy szép friss három keszeget avagy halacsckát” (OrvK. 38. 39. NySz.). — Nyilvánvaló, hogy a „halacska” nem azért *halacska*, mert kicsiny, hanem azért, mert szép, vagyis az is nagy, mint az említett keszeg. Ismeretes, hogy a *szép* szónak 'nagy' jelentése is van, és itt a *szép* a *halacsckát* tárgyra is vonatkozik.

A *harcsa* 'Wels' < *hal-csa* eredetének tehát ez lehet a jelentéstan magyarázata, és gondolhatunk emellett a kicsinyítő-becéző képzők olykor tapasztalható nagyító jelentésárnyalatának érvényesülésére is. A *-kó* kicsinyítő képző, mint tudjuk, nagyító jelentésben is használatos: *has-kó* 'hasacska' és 'nagy hasú', *szájko* 'szájacska' és 'tátott szájú' (NyH.⁷ 98); *-ók*: *madár fiók* 'a madár fia', de: *szemők* 'nagy szemű', *fülők* 'nagy fülű', *orrók* 'nagy orrú', *szájók* 'nagy szájú' (TMNy. 562).

A *-d* < fgr. **-nt* kicsinyítő képzőnek nemcsak kicsinyítő, becéző jelentésárnyalata van, hanem nagyító is: *kicsi*: *kicsid* 'parvulus, gering', de: *szá-d* a mai nyelvjárásokban és a régi magyar nyelvben 'nyílás' is. Vö. 1288: *Zurduk-zad* = Szurdukzsád 'orificium anguli, eingang des winkels', 1297: *Nogpotok-zada* = Nogpotokszáda 'fons rivi', stb. (NySz.).

Ezekhez hasonlóan a *-csa* névszóképzőnek is nemcsak a kicsinyítés lehetett a jelentése, hanem a **hal-csa* > *harcsa* esetében a nagy halra vonatkozó kedveskedő megbecsülés kifejezése is, melynek elkülönítő szerepe is lehetett a képzőtlen *hal* szóval szemben.

A mássalhangzó előtti *-l-* > *-r-* változásra — mellőzve a mai nyelvjárási adatokat — két régi példát idézek: ó-magyar *harmu* ~ vog. *xürəm* osztj: *χōlōm* ~ md. *kolma*, *kolmo* ~ finn *kolme* ~ lpS *kol^omo* (NyH.⁷ 24); lat. *Elisabaetha* > *Elisabeth* > (*Scent-jelsebet* > (*Zenth-*) *ersebet* (1451. OklSz.).

A *hal-csa* > *harcsa* *-l-* > *-r-* mássalhangzó előtti változására tehát két régi példánk is van: *három* és *Erzsébet*. Ezért valószínű, hogy a *harcsa* a *hal* szó *-cs* képzős származéka. Ennek az etimológiának a támogatására megemlítem, hogy van nyelvünknek egy másik kicsinyítő képzős halneve is, nevezetesen a *ponty* 'Cyprinus carpio, Karpfen' szóból származó *poty-ka* 'ua'.

2. Kezd

A magyar *kezd* 'mit etwas anfangen, beginnen' eredete ismeretlen, BUDENZ finnugor származtatása elfogadhatatlan (SzófSz.), SZINNYEI (NyH.) és COLLINDER (FUV.) sem említi a magyar *kezd* szót.

A 'mit etw. anfangen, beginnen, ordior, incipio, inchoo, coepi' jelentésű *kezd* rokon értelmű a *fog*, *hozzáfog* jelentésével (vö. KLEMM, Magy. tört. mondatlan 104; MÉSZÖLY, Nyelvtört. fejt. 8). — CAL. (1585), 211: *coepto* — Valamihez *kezdők*, *fogok*; 670: *molior* — Valami nagy dologhoz *fogok*, *kezdok* (!). A következő, XVI. századból való mondatban együtt van a *kezd* és a *fog*. „Hogy ha ez télen jó számút *kezd lenni*, io leány szép s gazdag legenhöz *fogz menni*, ki velled egyűt *fog szánkázni*” (NySz.).

A magyar *fog* azt jelentette eredetileg: 'valami konkrét tárgyat megragad', azt jelentette voltaképpen a *kezd* ige is.

CZUCZOR—FOGARASI azt mondja a *kezd* eredetéről, hogy az a *kéz* 'manus, Hand' szónak a származéka, de bizonyítani nem bizonyítja. CzF.-nak azonban igaza van minden bizonnyal. Ha figyelembe vesszük, hogy *kéz* szavunk **kezi* > **kezü* > *kēz* ~ *kez* > *kéz* fejlődést mutat, és ha meggondoljuk, hogy az osztjS *kat-l-* (*katt-*) Li *katt-* 'halten, festhalten; anfassen, fangen; Be *ketām-* 'berühren', és hogy e szavak az osztj. *ket* 'Hand' szóval azonos eredetűek (STEINITZ, Ostj. Gramm. und Chrest. 143), nyilvánvaló, hogy *kezd* igénk a *kez*-nek *-d* képzős igeszármazéka, olyan, mint az oszt. *katt-* 'anfassen, fangen,

stb.) — Vö. még: cser. *ket* 'kéz', *ketám* '-hat, bír; vermögen, könnyen', *ketteme* 'tehetetlen, ügyetlen, unvermögend, ungeschickt' (SZILASI, Cser. Szót. 76), finn *käsittelä* 'kezel, bánik, foglalkozik, feldolgoz, tárgyal'; *käsittää* I. 'magába foglal, felölel, egyesít, számlál', 2. 'felfog, átlát, (meg)ért' (PAPP); a német *handeln* is a *Hand* szó származéka, és alapjelentése ez volt: „mit den Händen betasten, bewegen, bearbeiten” (H. PAUL, Deutsches Wb³).

3. Becsap

A *becsap* alapszava, a *csap* minden valószínűség szerint ősi, fgr., hangutánzó eredetű szó, mint ahogy az EtSz. és a SzófSz. is mondja, és voltaképpen nincs is rajta mit magyarázni. A *becsap* igének 'félrevezet, rászed, megcsal valakit' jelentésváltozatának keletkezése azonban nincsen megfejtve, ezért a vele való foglalkozás indokolt.

A megmagyarázandó jelentésváltozat szemléltetésére az ÉrtSz.-ből a következőket idézem: „A kupeczek lelketlenül *becsapták* a parasztot, ha csak lehetett.” — „A régi választásokon hangzatos ígéretekkel *becsapták* a népet”. — József Arttilától: „Burzsoá: Szép proletár, . . állj meg a szóra! | Proletár: Nem fogsz úgyse *becsapni*, minek tartasz föl utamban!” stb.

A NySz. egyetlen egy adatot idéz a *becsap-ra*, de az nem visz közelebb a kérdés megoldásához. Ott ugyanis ez az adat van: „*Becsapta* magát a kegyelmek városába”: befutott, engedelem nélkül beszökört” (Nagybánya város régi jegyzőkönyveiből s egyéb okirataiból való közlés az 1585-ik évtől kezdődőleg; az idézet éve nincs megjelölve. Nyr. 14 : 219; NySz.).

Ellenben Lónyai Annának 1664. aug. 14-én Teleki Mihályhoz írott levele — bár egyedüli adat — talán nyitjára vezet a kérdésnek. Ennek alapján megkísérlem a *becsap* magyarázatát.

„Az mi, édes Komám uram, az én szolgálaim állapotját illeti, kik oda bé voltak tudatlanul (=tájékozatlanul) az minapi bécsapott hadakkal: bizony ártatlanok vesztetek, mert soha nem tudták, hová mennek, sem pedig prédájokban részek nem volt; el is távoztanak peniglen most innen, kiról írt is az fejedelemnek Vesselényi Pál” (Tel.Lev. III, 207).

A *bécsapott* had mindig váratlanul ütött be valahová portyázás közben. Ezért őket is érhetette meglepetés, hiszen a hadaknak ilyen hirtelen becsapása, beütése alkalmával nem is igen volt idő a hadi tett megfontolására, viszont a hódoltság korának hadi életében sűrűn előfordult magyar részről, török részről egyaránt. Ezért mondja a levéllíró, hogy „a *bécsapott hadak*” „soha nem tudták, hová mennek”. — Bánffy Dénes is azt írja Teleki Mihálynak 1665. júl. 30-án: „Oda vannak embereim, várom a hírt, merre *csaptak*” (Tel.Lev. III, 488):

Mivel e portyázó magyar hadaknak török katonákra vagy török által megszállt területre, helységekre való váratlan becsapása sokszor járhatott sikertelenül is, aminek egyik fontos velejárója volt az, hogy zsákmány, préda nélkül kellett visszatérniük, — az idézett levél szavaival „predájokban részek nem volt” — ezért a *bécsapott hadaknak* ilyen sikertelen, zsákmány nélküli vállalkozása eredményeképpen a *bécsapott* ('váratlanul beütött') igenévnek ki-fejlődhetett a 'félrevezetett, rászedett, megcsalt' jelentésváltozata.

Hogy eredetileg a *bécsapott had* vagy a *bécsapott csata*-féle szerkezetben történt ez a jelentésváltozás, az említett körülmények között, annak az a bizo-

nyitéka, hogy a *becsap valahová* megvan a régi nyelvben, a *becsap valakit* viszont újabb a *becsapott had*-nál, ebből az utóbbi a szerkezetből kiválhatott a *becsap valakit* 'félrevezet, rászed' jelentése.

Megemlíttem, hogy nyelvünkben nem találtam olyan kifejezést, hogy a hadnagy *becsapta a vitézeket v. a csatát v. embereit*, melynek az lett volna a jelentése: 'a hadnagy hirtelen rajtaütésre vezényelte a vitézeket v. a csatát v. az embereket'. Efféle mondatokból tehát a *becsap* 'félrevezet' jelentése nem fejlődhetett ki.

Hangsúlyozni kell azt is, hogy csakis magyar *becsapott had*-dal vagy *hadak*-kal vagy *emberek*-kel kapcsolatban fejlődhetett ki a 'félrevezet, rászed, megcsal valakit' jelentésű *becsap valakit*.

Mert beütöttek, *becsaptak* a törökök is magyar igazgatás alatt lévő falukba és városokba, ha azonban a török *becsapott had*-at nem kísérte szerencse, és préda nélkül tértek vissza, az nem kelthette a magyar vitézekben a 'félrevezetett, megcsalt, pórul járt' szemléletet és a neki megfelelő jelentést. Ilyen török becsapásról értesítenek pl. a következő adatok: Sempte, 1641: „s tegnap veottem Bottiany uramnakis levelet, kiben írja hofi Szentgrot alais *be chapot volt* az török, s eoteot vagi hatot levagvan benne, vit huszonötig való rabotis, ki mind vitezleo nep volt” (Esterházy Miklós nádor iratai I Kormányzattört. iratok, 90.). — Bánffy Dénes 1667. máj. 19-én a következőket írja: „Az hadak ide gyűlnek, mert ugy hozzák, *be akarnak csapni* az törökök oly dispositioval, táborok legyen s az holdolatlan falukat felkeressék; feles löszereket is szedtek fel” (Teleki Lev. IV, 113.).

Mondom, ezek és az efféle adatok, melyekben a törökök csapnak be magyar területre, nem keletkezhetett a *becsap valakit*-nek 'félrevezet, rászed, megcsal valakit' jelentése, ez a hódoltság korában eredetileg csakis az olyan törökök által megszállt (magyarlakta) területekre *becsapott*, azaz beütött magyar hadra v. csatára v. fegyveresekre vonatkozhatott, mely sikertelenül, zsákmány nélkül, esetleg vereséggel tért vissza a végvárba.

4. A *Farkas* személynév eredetéhez

A Népr. és Nyelvtud. VII. kötetében írtam a többi között arról is, hogy a *Farkas* személynévet óvónévként használták a magyarok még a XVI. században is, és bizonyára azért ítélte el Geleji Katona is a *Farkas*, *Oroszlány*-féle neveket, melyek „merő gyalázatosok és pironságosok” (i. m. 82–3). Az erre a tényre mutató adatok alapján a „Szendrői hegedős-ének” *Szent Farkas*-ra vonatkozó versszakát úgy magyaráztam, hogy Szent Farkassal azért tréfálkozott a vers szerzője, mert a „*Szent Farkas* nem volt, nem is lehetett”.

GÁLDI LÁSZLÓ azonban arra figyelmeztetett (szívességét köszönöm), hogy „*Sanctus Lupus* azaz franciául *Saint Loup* vagy *Leu* igenis létezett. 573-ban született Orléansban és 623-ban halt meg Brienonban...”, továbbá: „Párizsban igen szép gót templom a mindmáig létező *Eglise Saint Leu*”. Utal GÁLDI LÁSZLÓ arra is, hogy a SCHÜTZ ANTAL által szerkesztett „Szentek élete” c. mű szerint (1933) *Szent Lupus* (Farkas) püspök, aki előkelő lotaringiai család sarja volt, 478-ban halt meg (i. m. III, 125), *Szent Wolfgang* (Farkas) német püspök pedig István király feleségének, Gizella királynénak volt a nevelője, és 994-ben halt meg (i. m. IV, 133–37).

Mindehhez hozzáfűzhető még az is, hogy *Szent Lupus* nemcsak a franciáknál és a németeknél volt, hanem Veronában is (FRANZ VON SALES DOYÉ, *Heilige und Selige I*, 721), továbbá Kappadókiában (uo.) és állítólag az ókori Alsó-Pannónia fővárosában Sirmiumban (= a mai Mitrovica helyén Jugoszláviában) is (uo. 720.).

Magyar *Szent Farkas*-ról azonban ezek a források sem tudnak. Ezért nagyon valószínű, hogy Magyarországon *Szent Farkas* tisztelete a középkorban sem volt szokásos, talán éppen azért, mert a *Farkas* személynév pogány védőnévként való használata szokásos volt még a XVI. században is a magyaroknál. Ezeknek alapján tehát azt kell mondanom, hogy magyar *Szent Farkas* aligha lehetett, valószínűleg ezért tréfálkozott a „Szendrői hegedős-ének” szerzője, hogy mankójának gamóját *Szent Farkasnak* ígérte: „megh lattya ha találom | bÿzon hozza hãgÿtom”.

ETYMOLOGIEN II.

von

A. NYÍRI

Der Verf. beschäftigt sich mit dem Ursprung drei ungarischer Wörter: 1. ung. *barcsa* 'Silurus glanis, der Wels' < ung. *hal* 'Fisch' + *-csa* Verkleinerungssuffix in augmentativem Sinne; 2. *kezd* 'mit etw. anfangen, beginnen' < ung. *kéz* 'Hand' < *kez-* + *-d* Suffix, wie das ostj. *kat-l-* 'anfassen, fangen' < ostj. *kat* 'Hand'; 3. *becsap* 'herein-, hineinlegen', wörtlich: 'einschlagen', hängt wohl ursprünglich mit den schlecht gelungenen Streifzügen der kleineren ungarischen Truppen der Trübenzeit zusammen; 4. eine Ergänzung zum Gebrauch des Ps. *Farkas* 'Wolfgang' im XVI., XVII. Jh.